

6. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров: 1817-1885. / Ю. А. Пінчук. – Київ: Наукова думка, 1992. – 232 с.
7. Куліш П.О. Чорна рада: Хроніка 1663 року та оповідання: Для старшого шкільного віку / П. О. Куліш. – Київ: Веселка, 1990. – 256 с.
8. Нечуй-Левицький І.С. Микола Джеря: Повісті, оповідання, нариси / І. С. Нечуй-Левицький. – Київ: Веселка, 1988. – 352 с.
9. Старицький М.П. Поетичні твори; Драматичні твори / М. П. Старицький. – Київ: Наукова думка, 1987. – 576 с.
10. Кропивницький М. Драматичні твори / М. Кропивницький. – Київ: Наукова думка, 1990. – 604 с.
11. Франкова криниця: Вивчення творчості І.Я.Франка в школі: Посібник вчителя / [за ред. Л.М.Кіліченко]. – Київ: Радянська школа, 1991. – 288 с.
12. Степанишин Б. Вивчення творчості Івана Франка в школі: На допомогу вчителю / Б. Степанишин. – Київ: Радянська школа, 1966. – 223 с.
13. Возняк М.С. З життя і творчості Івана Франка / М. С. Возняк. – Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1955. – 304 с.
14. Маланюк Є. До роковин Лесі Українки / Є. Маланюк // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колежіумах. – 2000. – №2. – С. 10-14.
15. Білецький О. Від давнини до сучасності: Вибрані праці: В 2 т. / О. Білецький. – Київ, 1960. – I, II. – 267 с.
16. Ломонос Є.О. Вивчення творчості Лесі Українки: Посібник для вчителів / Є. О. Ломонос. – Київ: Радянська школа, 1987. – 208 с.

УДК 378.147:656.61.052 (045)

*Вікторія Селікова
(Херсон)*

ЗМІСТ ТА АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ КОНСТАТУВАЛЬНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ З ПЕРЕВІРКИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СУДНОВОДІВ ДО ПРОФЕСІЙНО- ОРІЄНТОВАНОГО СПІЛКУВАННЯ ЗАСОБАМИ КЕЙС-ТЕХНОЛОГІЙ

Презентовано аналіз результатів констатувального експерименту з виявлення рівнів підготовки майбутніх судноводіїв до професійно-орієнтованого спілкування засобами кейс-технологій. Висвітлено добір комплексу діагностичних процедур для виявлення рівнів підготовки майбутніх судноводіїв до професійно-орієнтованого спілкування. Крім того, відбито послідовність проведення дослідження із використанням добраних діагностичних процедур.

Ключові слова: експериментальна робота, констатувальний експеримент, кейс-технології, професійно-орієнтоване спілкування, майбутні судноводії, контрольна група, експериментальна група.

The paper deals with analysis of the results of ascertaining experiment to detect the levels of future deck officers' readiness to professionally-oriented communication. The study presents the selection of complex diagnostic procedures to identify systemic levels of future deck officers' readiness to professionally-oriented communication. In addition, the study reflects the process of usage of the selected diagnostic procedures.

Key words: experimental work, ascertaining experiment, case-technologies, professionally-oriented communication, future deck officers, the control group, the experimental group.

Експериментальна перевірка ефективності запропонованої методики підготовки майбутніх судноводіїв до професійно-орієнтованого спілкування проводилася нами з урахуванням вимог і положень, котрі висуваються до педагогічного експерименту в низці робіт (В. Артемов, П. Гурвич, М. Ляховицький, В. Цетлін, С. Шатілов, Е. Штульман та ін.).

Погоджуючись з дослідженнями Е. Штульмана, під методичним експериментом ми розуміємо комплексний багатокомпонентний метод перевірки гіпотези, який являє собою суворо контрольоване навчання даного предмета, тому організація та проведення експерименту здійснювалися згідно з означеними в методиці фазами його проведення: організація експерименту; реалізація експерименту, а саме проведення експериментального навчання; констатація та інтерпретація експерименту – обробка результатів [5].

Дослідно-експериментальна робота проводилась протягом 2011 – 2015 років на базі Херсонської державної морської академії, Одеської національної морської академії, Київської державної академії водного транспорту ім. гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного. У експериментальній роботі прийняли участь 548 майбутніх судноводіїв та 57 викладачів, під час констатувального та формувального етапів прийняло участь 236 курсантів.

Дослідно-експериментальна робота з підготовки майбутніх судноводіїв до професійно-орієнтованого спілкування засобами кейс-технологій здійснювалася в межах трьох взаємопов'язаних і взаємообумовлених етапів дослідження.

Під час першого етапу (2011 – 2012 р.р.) – початкового – ми визначали за допомогою бесід, спостереження, анкетування курсантів та викладачів морських навчальних закладів доцільність підготовки майбутніх морських судноводіїв до професійно-орієнтованого спілкування засобами кейс-технологій, в тому числі було проведено багатостороннє вивчення контингенту викладачів та курсантів, вивчення психологічної готовності до застосування кейс-технологій викладачами та частота їх використання під час практичних занять для підготовки курсантів до професійно-орієнтованого спілкування, вмотивованість курсантів до роботи з кейс-технологіями на заняттях з іноземної мови.

На другому етапі (2012 – 2013 р.р.) – констатувальному – ми вивчали та підбирали діагностичний інструментарій, диференціювали курсантів на контрольну та експериментальну групи, проводили анкетування курсантів контрольних та експериментальних груп з метою діагностики рівнів підготовки майбутніх судноводіїв до професійно-орієнтованого спілкування засобами кейс-технологій, а також аналізували результати констатувального експерименту за допомогою методів математичної статистики.

На третьому етапі (2013 – 2015 р.р.) – формувальному – впроваджувалась модель підготовки майбутніх судноводіїв до професійно-орієнтованого спілкування засобами кейс-технологій та навчально-методичний посібник «Cases on Board Vessels» у навчальний процес обраних морських закладів, а також проводилось підсумкове анкетування курсантів з подальшим аналізом результатів експерименту та їх достовірності.

Отже, на першому етапі, як було зазначено, проводилось загальне опитування 546 курсантів (майбутніх судноводіїв) різних курсів навчання Херсонської державної морської академії, Одеської національної морської академії, Київської державної академії водного транспорту ім. гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного. Під час пілотного опитування курсантам було запропонована анкета, де спочатку вони мали змогу дати загальні відомості про себе (курс навчання, денна або заочна форма навчання, досвід роботи, в тому числі на судах з полікультурним екіпажем або україномовним). За результатами опитування виявилось, що 69% респондентів працюють на судах із полікультурним екіпажем, 31% – або ще не мають досвіду роботи, або працюють із україномовним екіпажем.

Аналіз відповідей на перше запитання анкети показав, що найголовнішими причинами для вивчення англійської мови курсантами є такі: це обов'язковий предмет навчальної програми та оцінка йде в диплом (34% респондентів, з них більшість – представники молодших курсів навчання); це засіб спілкування з іноземцями (19% респондентів); знання

англійської мови потрібні для ефективної професійної діяльності (26% респондентів, з них більшість – представники старших курсів навчання).

Інші респонденти (21%) дали свої варіанти відповідей: «засіб отримання інформації з іноземних джерел», «засіб пізнання іншої культури» тощо.

Друге та третє запитання анкети дало змогу зробити висновок, що більшість курсантів (89%) вважають за потрібне вивчати англійську мову та хочуть під час вивчення цієї дисципліни розуміти усне мовлення (56%), здобувати необхідну інформацію професійного характеру з англійськомовних джерел (31%), спілкуватися на професійні теми з колегами (13%). На нашу думку, такий результат, в першу чергу, обумовлений особливістю професійної діяльності судноводіїв. Адже вони, на відміну від механіків та електромеханіків, спілкуються з представниками портових служб, підтримують радіообмін з іншими судами на англійській мові тощо.

На жаль, відповіді на наступне запитання про рівень вмінь підтримати бесіду професійного характеру з іншими членами екіпажу англійською мовою показали, що лише 11% респондентів вважають себе спроможними вільно обмінюватися інформацією та підтримувати бесіду. Більшість респондентів (67%) відповіли, що вони розуміють, що їм говорять, але частково можуть підтримати бесіду на професійно-орієнтовану тему з колегами. Також, як показав аналіз відповідей щодо роботи з кейсами на заняттях з англійської мови більшість респондентів (71%) тільки іноді працювали над ними, а також їм не дуже подобається читати, аналізувати або обговорювати кейси.

Наступним етапом експерименту було анкетування 57 викладачів для виявлення готовності до використання кейс-технологій для підготовки курсантів до професійно-орієнтованого спілкування та частоти такого використання.

Аналіз відповідей викладачів показав, що більшість респондентів (87%) рідко використовують на занятті кейс-технології, з них – на початковому етапі роботи над темою – 23%, на середньому етапі – 34%, на завершальному – 19%, на різних етапах – 24%. Причинами рідкого використання кейс-технологій викладачі вважають їх неефективність (21%), трудомісткість кейс-технологій, вони вимагають багато часу на підготовку та їх проведення (56%), невелика кількість або відсутність розробок вправ, планів дискусій за темами (23%).

Щодо ефективності формування навичок та вмінь професійно-орієнтованого спілкування аналіз відповідей викладачів показав, що найбільш ефективними, на думку викладачів, є активні методи навчання (89% респондентів), серед яких вони виділили ті, яким вони віддають перевагу під час занять: на першому місці – бесіди та дискусії (51%), на другому – рольові та ділові ігри (34%), на останньому – конференції, презентації, проекти (17%). На нашу думку, причиною таких відповідей є те, що вище описані види робіт є трудомісткими та вимагають більшої підготовки викладача до заняття. Проте, як відзначають самі викладачі, найбільший інтерес у курсантів викликають саме ці види робіт.

Отже, аналіз відповідей викладачів показав, що у ВНЗ відсутня комплексна, цілеспрямована робота з формування вмінь та навичок професійно-орієнтованого спілкування засобами кейс-технологій, причинами чого є недостатня кількість методичних розробок та недостатній рівень обізнаності викладачів про кейс-технології. Аналіз відповідей курсантів, показав, що попри розуміння важливості вивчення «Англійської мови (за професійним спрямуванням)» вони не спроможні виявити вміння підтримувати бесіду на професійно-орієнтовані теми англійською мовою. Також було відмічено недостатню вмотивованість курсантів до роботи із кейсами під час занять.

Наступним етапом дослідно-експериментальної роботи був констатувальний експеримент, який складався з підбору методик діагностування, розробки авторських тестів, диференціації на контрольну та експериментальну групи, опитування курсантів контрольної та експериментальної груп, аналізу результатів.

Базою для констатувального етапу експерименту були Херсонська державна морська академія, Одеська національна морська академія, Київська державна академія водного транспорту ім. гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного.

Першим етапом констатувального експерименту була диференціація 236 курсантів – майбутніх судноводіїв на контрольну (118 курсантів) та експериментальну (118 курсантів) групи, які навчаються за однаковими навчальними програмами. Наступним етапом був підбір методик діагностики, адаптованих до нашого дослідження та розробка авторських анкет.

Отже, діагностування першого критерію – мотиваційно-ціннісного здійснювалося за методикою І. Ладанова, В. Уразаєвої «Діагностика мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях» [3], В. Бойка «Діагностика комунікативної толерантності» [2], А. Реана «Мотивація успіху та побоювання невдачі» [4].

Виявлення сформованості мотивації до професійно-орієнтованого спілкування (першого показника мотиваційно-ціннісного критерію) здійснювалося за методикою І. Ладанова, В. Уразаєвої «Діагностика мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях». Ця методика націлена на визначення основних мотиваційних орієнтацій та їх гармонійності в процесі професійно-орієнтованого спілкування.

За результатами опитування, в обох групах (ЕГ – 61,1%, КГ – 61,9%) спостерігався низький рівень сформованості мотивації до професійного спілкування. Так, більшість курсантів – майбутніх судноводіїв виявили низьку орієнтацію на партнера, деякі респонденти не завжди можуть адекватно сприймати і розуміти свого партнера, не можуть досягнути компромісу. Середній рівень сформованості мотивації до професійно-орієнтованого спілкування виявився у 24,5% (експериментальна група) та 21,2% (контрольна група) респондентів. Ці курсанти виявили меншу схильність до агресивних тенденцій та можуть проявляти повагу до партнера по спілкуванню, незалежно від його вад та недоліків. Лише 14,4% (експериментальна група) та 16,9% (контрольна група) респондентів характеризуються високим рівнем сформованості мотивації до професійно-орієнтованого спілкування. Вони показали найменшу схильність до агресивних тенденцій під час професійного спілкування, найбільшу зацікавленість у спілкуванні, у порівнянні з іншими курсантами.

Наступне опитування мало на меті виявити рівні сформованості комунікативної толерантності курсантів за допомогою методики В. Бойка «Діагностика комунікативної толерантності». Ця методика дозволила діагностувати толерантні та інтолерантні настанови майбутніх судноводіїв, які проявляються у процесі їх професійно-орієнтованого спілкування.

Як показали результати діагностики високий рівень сформованості комунікативної толерантності виявили лише 19,5% респондентів у експериментальній групі та 22,1% респондентів у контрольній групі. Це свідчить, що ці курсанти характеризуються високим ступенем терпимості до дискомфортних станів оточуючих, вміють пристосовуватись до характерів, звичок, можуть прощати партнеру по спілкуванню його помилки. Середній рівень сформованості комунікативної толерантності виявлено у 23,7% респондентів (ЕГ) та 26,2% респондентів (КГ), тобто вони показали середній рівень схильності «підганяти» інших під себе, вони іноді можуть оцінювати людей виходячи з власного «Я». На жаль, більшість респондентів віднесено до низького рівня сформованості комунікативної толерантності – 56,8% у експериментальній групі та 51,7% у контрольній групі. Ці курсанти потребують розвитку комунікативної толерантності, так як вони у процесі професійно-орієнтованого спілкування прагнуть переробити, перевиховати свого партнера, відрізняються консервативністю та категоричністю власних оцінок на адресу оточуючих.

Дослідження сформованості мотивації до успіху у процесі професійно-орієнтованого спілкування відбувалось за допомогою методики А. Реана «Мотивація успіху і побоювання невдачі».

За результатами діагностики більшість респондентів віднесено до низького рівня сформованості мотивації до успіху у процесі професійно-орієнтованого спілкування, а саме 60,1% курсантів у експериментальній групі та 57,6% у контрольній групі, тобто вони виявили мотивацію побоювання невдачі, яка відноситься до негативної сфери. Такі курсанти прагнуть, перш за все, уникнути зриву, невдачі, осуду, покарання, очікують негативних наслідків від процесу професійно-орієнтованого спілкування, вони безініціативні, уникають відповідальних завдань, шукають причини відмови від них. Середній рівень сформованості мотивації до успіху у процесі професійно-орієнтованого спілкування виявлено у 24,6% респондентів експериментальної групи і 26,3% респондентів контрольної групи. Це свідчить, що їх мотиваційний полюс яскраво не виражений, тобто вони не завжди схильні планувати свої наступні дії на великі проміжки, вважають за краще брати на себе середні за відповідальністю обов'язки, не завжди наполегливі у досягненні мети. Лише 15,3% респондентів експериментальної групи та 16,1% респондентів контрольної групи виявили високий рівень сформованості мотивації до успіху у процесі професійно-орієнтованого спілкування. Вони спрямовані на досягнення конструктивних та позитивних результатів від спілкування, їх особистісну активність, яка визначає потребу в досягненні успіху. Такі курсанти зазвичай активні, ініціативні, якщо зустрічаються перешкоди у розумінні партнера – шукають способи їх подолання. Продуктивність їх професійно-орієнтованого спілкування та ступінь його активності не залежить від зовнішнього контролю.

Згідно програми дослідно-експериментальної роботи наступним етапом є діагностування рівнів сформованості показників змістового критерію. Так діагностування першого показника змістового критерію відбувалось за допомогою авторського тесту з англійської мови професійного спрямування, другий показник – за допомогою адаптованої до нашого дослідження анкети Н. Бобришевої «Діагностика знань з вербальної та невербальної комунікації» [1], третій показник – за допомогою авторської розробки «Діагностика знань етичних норм ведення професійно-орієнтованого спілкування».

Як показали результати діагностики сформованості знань з іноземної мови професійного морського спрямування, 18,7% курсантів експериментальної групи та 15,3% курсантів контрольної групи виявили відмінні знання з англійської мови професійного спрямування. Вони з легкістю відповіли на запитання про основні терміни, які потрібні майбутнім судноводіям під час професійної діяльності та безпосереднього спілкування на борту судна, знали відповідні обов'язки під час різних професійних ситуацій. Середній рівень сформованості знань з іноземної мови професійного морського спрямування виявили 27,9% респондентів експериментальної групи та 24,6% респондентів контрольної групи. Ці курсанти не завжди могли відповісти на запитання щодо постановки судна на якір (Mooring Operation), вахти у водах підвищеної складності (Watchkeeping in Congested Waters), першої медичної допомоги на судні (First Aid On Board). На жаль, більшість респондентів виявили низький рівень сформованості знань з іноземної мови професійного морського спрямування – 53,4% (експериментальна група) та 60,1% (контрольна група).

Результати діагностування другого показника змістового критерію – сформованість знань про особливості вербального та невербального спілкування – показали, що більшість курсантів експериментальної та контрольної груп (55,9% та 50,8% відповідно) не розуміють різницю між вербальними та невербальними формами комунікації, їх формах вираження тощо. Середній рівень сформованості знань про особливості вербального та невербального спілкування виявлено у 27,1% респондентів експериментальної групи та 29,7% респондентів контрольної групи знають не всі терміни, що стосуються вербальної та невербального спілкування. Лише 16,9% респондентів експериментальної групи та 19,5 респондентів контрольної групи виявили високий рівень сформованості знань про особливості вербального та невербального спілкування.

Діагностика третього показника змістового критерію – знань етичних норм ведення професійно-орієнтованого спілкування – виявила, що більшість респондентів

експериментальної та контрольної груп показали низький рівень означеного показника – 57,6% та 53,4% відповідно. Вони не змогли відповісти на запитання щодо механізмів взаєморозуміння, основ вирішення конфлікту під час професійно-орієнтованого спілкування, стилів спілкування тощо. Середній рівень сформованості знань етичних норм ведення професійно-орієнтованого спілкування виявлено у 26,3% респондентів експериментальної групи та 28,8% респондентів контрольної групи. Лише 16,1% курсантів експериментальної та 17,8% курсантів контрольної груп змогли відповісти на всі запитання щодо особливостей етичних норм ведення професійно-орієнтованого спілкування.

Діагностування показників діяльнісного критерію відбувалось за допомогою методики К. Томаса «Опис типів поведінки людей у конфліктних ситуаціях», методики М. Снайдера «Оцінка самоконтролю у спілкуванні», методики оцінки комунікативних умінь А. Кареліна. Узагальнені значення показників діяльнісного критерію обраховувались за попередньою формулою 1.

Як показали узагальнені результати діагностики більшість респондентів відповідають низькому рівню всіх трьох показників діяльнісного критерію, а саме – 55,1% у експериментальній групі та 51,7% контрольній групі, що свідчить про слабо виражені уміння володіння нормами та культурою професійно-орієнтованого спілкування, критично ставляться до висловлювань партнера. Вони роблять поспішні висновки; характеризуються вибором тактики суперництва або пристосування, що свідчить про нездатність до розв'язання конфліктів під час професійно-орієнтованого спілкування.

Середній рівень усіх трьох показників діяльнісного критерію виявився у 27,1% респондентів експериментальної групи та 27,9% респондентів контрольної групи. Курсанти, що відповідають цьому рівню характеризуються вибором різних стратегій подолання конфліктів, що не завжди призводить до їх оптимального вирішення; середнім комунікативним контролем, вони іноді не зважають на думку оточуючих; характеризуються не зовсім сформованими уміннями володіння нормами та культурою професійно-орієнтованого спілкування, монополізацією розмови та пошуком прихованих сенсів сказаного.

Лише 17,8% респондентів експериментальної групи та 20,3% респондентів контрольної групи виявили високий рівень усіх трьох показників діяльнісного критерію. Курсанти обрали найкращі стратегії поведінки під час конфліктних ситуацій – співробітництво та компроміс; характеризувались високим комунікативним контролем, могли гнучко реагувати на зміну ситуацій; характеризувались високим рівнем володіння нормами та культурою професійно-орієнтованого спілкування.

Усереднені показники високого рівня усіх трьох критеріїв у експериментальній групі – 16,9%, у контрольній групі – 18,6%; усереднені показники середнього рівня за трьома критеріями – 26,3% (ЕГ) та 27,1% (КГ). Найбільший показник низького рівня за трьома критеріями – 56,8% у експериментальній групі та 54,3% у контрольній групі.

Висновки. Узагальнені результати свідчать про перевагу низького рівня підготовки майбутніх судноводіїв до професійно-орієнтованого спілкування засобами кейс-технологій. Причиною таких результатів ми вбачаємо у відсутності комплексної, цілеспрямованої роботи над підготовкою до професійно-орієнтованого спілкування майбутніх судноводіїв, малим відсотком використання кейс-технологій під час занять. Недостатньо розвинений рівень мотивації курсантів до професійного спілкування пояснюється відсутністю їх заохочення розвивати та поглиблювати інтерес до професійно-орієнтованого спілкування. Переважно низький рівень знань з іноземної мови, особливостей вербальної та невербальної комунікації, не виражені уміннями володіння нормами та культурою професійно-орієнтованого спілкування пояснюються відсутністю створення проблемних ситуацій під час роботи з кейсами, різноманітності тематики кейсів, яка б охоплювала різні професійні ситуації на судні тощо.

Напрямом подальших досліджень можуть бути: проведення формувального етапу дослідно-експериментальної роботи, створення педагогічних умов та розробка методичних рекомендацій майбутнім судноводіям щодо підготовки до професійно-орієнтованого спілкування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бобришева Н.М. Формування готовності майбутніх морських офіцерів до професійної діяльності в полікультурному середовищі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Бобришева Наталя Миколаївна. – Запоріжжя, 2015. – 249 с.
2. Бойко В.В. Коммуникативная толерантность : методическое пособие / В.В. Бойко. – СПб. : СПбМАПО, 1998. – 24 с.
3. Ладанов И.Д. Диагностика мотивационных ориентаций в межличностных коммуникациях / И.Д. Ладанов, В.А. Уразаева // Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2002. – С. 68-69.
4. Реан А.А. Психология и педагогика / А.А. Реан, Н.В. Бордовская, С.И. Розум. – СПб. : Питер, 2002. – 432 с.
5. Штульман Е.А. Методический эксперимент в системе методов исследования. – Воронеж : Изд-во Воронеж. у-та, 1976. – 156 с.

*Віталія Солодовник
(Дніпропетровськ)*

СТВОРЕННЯ ПОЗИТИВНОГО СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ В ПЕДАГОГІЧНОМУ І СТУДЕНТСЬКОМУ КОЛЕКТИВАХ

Як сказав видатний український педагог – новатор Василь Олександрович Сухомлинський: «Уміння уникнути конфлікту – одна із рис, яка самою сутністю своєю становить педагогічну мудрість керівника». Значення соціально-психологічного клімату розглядається з точки зору його впливу на успішність управлінської діяльності керівника, на самопочуття кожного працівника навчального закладу, впливу педагогічного колективу на тих, кого виховують і навчають.

Визначаючи унікальність кожної людини, Сократ стверджував: «Для одного існує і здається одне, а для іншого інше». Ніяка думка не буває помилковою. Повага до думки студента, рівноправний діалог співробітництва – це ті головні позиції, що становлять основу активних методів роботи.

Викладач активізує досвід своїх вихованців, спирається на нього, студент через усвідомлення нового формує власну систему переконань. Викладачу важливо вміти створювати психологічно комфортні умови на занятті. Вони допомагають активізувати розумову й мовну діяльність студентів. Викладач повинен поважати і приймати думку того, кого навчає. Сприймаючи його як особистість, повинен побачити в ньому неповторність, унікальність. Лише інколи підказати та спрямувати в потрібному напрямку.

Велике значення має встановлення духовного контакту між викладачем і групою, який призведе до найкращої організації пізнання та ефективності навчального і виховного процесу.

Наставник має:

- пізнавати у дітях себе колишнього;
- вміти бачити і оцінити якусь ситуацію, справу або погляд вихованця його власними очима;
- пам'ятати, що душевний контакт – це ніжна, тендітна, непостійна сфера, яка легко руйнується;